

ՇԱԽՄԱՏԻՍԻ ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԵՐԸ ՄՐՑԱԿՑԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ

Գեղամյան Վ. Ղ. (Հայաստանի ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի
պետական ինստիտուտ, Երևան, Հայաստան)

vardan.geghamyan@sportedu.am

Արոնյան Լ. Գ. (ՀՀ շախմատի ֆեդերացիա, Երևան, Հայաստան)

Laronian@hotmail.com

Ներկայացման ամս. 23.03.2021

Գրախոսման ամս. 05.04.2021

Տպագրության ընդունման ամս. 05.04.2021

Հոդվածում ներկայացված են շախմատիստի անձի հիմնական հոգեբանական առանձնահատկությունները՝ հիմնվելով տեսական մոտեցումների, դիտարկումների և հարցումների վրա, որոնք անցկացվել են բարձր որակավորում ունեցող շախմատիստների շրջանում: Շախմատային մրցումների՝ բազմամյա դիտարկումների արդյունքում բացահայտվել են նաև նոր հոգեբանական գործոններ, որոնք հատուկ պահանջներ են դնում շախմատիստի անձի նկատմամբ:

Հոգեկան բազմաթիվ հատկությունների շարքում առանձնացվել են նրանք, որոնք գերակշռում են մեծ և պատասխանատու մրցումների ժամանակ: Այսպիսով, սահմանվել են շախմատիստի որոշ անհատական առանձնահատկություններ, որոնք անմիջականորեն ազդում են նրա մրցունակության վրա, մասնավորապես՝ սթրեսակայունություն, կամային ջանքեր, ճանաչողական գործընթացների որակ, հոգեմոտոր ընդունակություններ և հոգեկան վիճակների վերահսկում:

Շախմատիստի անձին ներկայացվող հոգեբանական պահանջների ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ կոգնիտիվ գործընթացների դրսևորումները հատուկ և կարևոր դեր են խաղում նրա մրցակցային գործունեության հաջողության մեջ:

DOI: <https://doi.org/10.46991/SBMP/2021.4.1.032>

Հանգուցային բառեր՝ հոգեբանական գործոններ, արդյունավետություն, շախմատ, մրցակցություն, գրոսմայսրեր, անձ, հույզեր, հոգեկան գործընթացներ:

Համաշխարհային շախմատի պատմության մեջ աննախադեպ է վերջին տարիների մրցակցային բեռնվածության նշանակալի աճը թե՛ մրցումների

քանակի, թե՛ կազմակերպման ձևաչափի և թե՛ բարձրակ մասնակիցների քանակի առումով:

Թեև նշանավոր գրոսմայստեր Մ. Մ. Բոսովինիկի պնդմամբ յուրաքանչյուր շախմատիստ տարեկան պետք է մասնակցի առավելագույնը 5-6 մրցումների, սակայն ներկայումս շախմատի միջազգային մրցաշարերը գրեթե 2-3 անգամ ավելացել են. բարձր վարկանիշ ունեցող յուրաքանչյուր գրոսմայստեր անցնում է շուրջտարյա մրցակցային փուլ՝ մասնակցելով 10-15 և ավելի միջազգային տարբեր նշանակություն ունեցող մրցաշարերի, չունենալով համապատասխան մարզումային գործընթացի կազմակերպման և վերականգնման ժամանակ ու հնարավորություն: Առավելագույն բարդություններ են նկատվում հատկապես տարբեր կանոնակարգեր ունեցող մրցաշարերի մասնակցելիս (դասական շախմատ՝ ժամանակային տարբեր սահմանափակումներով, բլից, արմագեդոն և այլն), լինում են դեպքեր, երբ միևնույն մրցմանը շախմատիստներին առաջադրվում է տարբեր կանոնակարգերով մրցախաղեր՝ դասական, բլից, հետո արմագեդոն և այդպես շարունակ: Այս ամենն իրենց հերթին մեծացրել են մրցակցային պայքարը՝ հասցնելով այն ծայրաստիճան համառ և լարված շախմատային «ռազմական» ճակատամարտի: Այդ են վկայում այսօր շախմատի միջազգային ֆեդերացիայի կողմից ներկայացված աշխարհի լավագույն շախմատիստների վարկանիշային աղյուսակում 1-ից 100-րդ տեղեր զբաղեցրած գրոսմայստերների մրցապայքարը, որտեղ 100-րդ տեղում գտնվող մարզիկի մասնագիտական հնարավորությունները, խաղային որակն ու պատրաստության մակարդակը գրեթե չեն զիջում լավագույն տասնյակում ընդգրկված շախմատիստների մարզական պատրաստության մակարդակներին: Ինչպես նաև՝ յուրաքանչյուր խոշոր միջազգային մրցաշարում առաջին և վերջին հորիզոնականներում գտնվող մարզիկների միջև ընթանում է գրեթե հավասար պայքար, կամ առավելագույն տարբերությունը կազմում է 0.5 միավոր [4, 5]:

Վերը նշված բոլոր այս և նմանատիպ այլ բազմաթիվ գործոններ բնորոշ են շախմատի մրցակցային պայքարին և իրենց առավելագույն դրսևորումներին են հասնում հատկապես խոշոր և պատասխանատու մրցումներում՝ շախմատիստի անձին առաջադրելով հոգեբանական տարբեր խնդիրներ՝ հուզական դիմացկունություն, անբարենպաստ սթրեսգործոնների հանդեպ կայունություն, հոգեկան բարձր հուսալիություն, կամային ջանքերի դրսևորում, հոգեճանաչողական գործընթացների (հիշողություն, ուշադրություն, երևակայություն, մտածողություն և այլն) զարգացածության բարձր մակարդակ, մոբիլիզացիոն պատրաստություն և հոգեբանական այլ բնութագրեր, որոնք սպորտի հոգեբանության և համապատասխան գիտամեթոդական աշխատանքներում բավարար չեն ուսումնասիրված [1,2,4]: Շախմատիստի մտածողության և որոշման կայացման ոճերի դրսևորումը և առանձնահատկությունները հետազոտվել է մրցակցային գործունեության ենթատեքստում [3, 7]:

Հետազոտության նպատակն է ուսումնասիրել ժամանակակից շախմատային մրցումները բնութագրող հոգեբանական գործոնները և բացահայտել շախմատիստի հիմնական անձնային առանձնահատկությունները, որոնց դրսևորումները ազդում են խաղային գործունեության արդյունավետության վրա:

Հետազոտական գործընթացում կիրառել ենք մասնագիտական գրականության տեսական վերլուծություն, համաշխարհային ճանաչում ունեցող շախմատիստների և մարզիչների շրջանում իրականացված հարցումներ, հարցազրույց, տարբեր մասշտաբի մրցումների դիտումներ, մարզական արդյունքների ուսումնասիրություն, որոնց հիման վրա տրվել են հոգեբանական վերլուծություններ:

Նկատի ունենալով ժամանակակից շախմատի մրցակցային գործընթացում առկա հոգեբանական հիմնախնդիրները և մասնագիտական գրականության մեջ շախմատիստի անձի թերի ներկայացված հոգեբանական բնութագրերը՝ մեր կողմից փորձ է արվել երկար տարիների դիտարկումների, մարզիկների և մարզիչների շրջանում իրականացված հարցումների, նրանց կողմից տրված կարծիքների հիման վրա ստորև ներկայացնել մրցակցային գործունեության արդյունավետությունն ապահովող հոգեբանական ցուցանիշների բնութագրերն ու նկարագրերը: Ժամանակակից շախմատի մրցաշարերը բնութագրվում են խիստ մրցակցության պայմաններով, ինչի մասին վկայում են համաշխարհային ռեյթինգավորման աղյուսակները [5, 6]:

Այսպիսով, շախմատը, ըստ մրցակցային պայքարի, բնութագրվում է խաղի ընթացքում իրավիճակի անընդհատ փոփոխմամբ և տակտիկական բազմաթիվ խնդիրների իրականացմամբ: Շախմատիստի գործունեությունը կրում է խիստ գիտակցական բնույթ, որն արտահայտվում է խաղի ընթացքում առաջացող տակտիկական խնդիրների լուծման, իրավիճակի վերլուծության, արդյունավետ որոշումների կայացման, ինչպես նաև՝ ճիշտ և արդյունավետ քայլերի ընտրության մեջ: Հաշվի առնելով մրցակցի կողմից իրականացվող քայլերը՝ հաճախ խաղի ընթացքում անընդհատ փոփոխվող խաղային դիրքերի պայմաններում, բարձր հուզական լարվածության ֆոնի վրա մարզիկի առջև դրվում է խնդիր՝ կանխագուշակել մրցակցի մտադրությունները՝ միաժամանակ դրսևորելով անտիցիպատիա, կատարել նպատակասլաց գործողություններ, ցուցաբերել վճռականություն, հնարավոր քայլերի բազմությունից կայացնել ճիշտ որոշումներ և այլն:

Շախմատում առաջնային պլան է մղվում տակտիկական մտածողությունը, որը բնութագրվում է դրսևորման հետևյալ առանձնահատկություններով՝

- արագություն. արտահայտվում է ժամանակի սղության պայմաններում ճիշտ որոշումներ կայացնելով,

- ճկունություն. այսինքն՝ իրավիճակի կտրուկ փոփոխության ժամանակ տակտիկական գործողության պլանի արագ վերակառուցման կարողություն,
- ինտենսիվություն. խաղի ընթացքում ստեղծված բարդ իրավիճակի պայմաններում գլխավորը և էականը տարբերելու կարողություն,
- լայնություն. մշտապես հսկողության տակ պահել մրցակցի տակտիկական գործողությունները, որոնք կարող են ազդել սեփական տակտիկայի իրականացման ընթացքի վրա,
- ինքնուրույնություն. շախմատիստը ինքնուրույն է լուծում տակտիկական խնդիրները՝ չենթարկվելով կողմնակի գրգռիչների:

Շախմատում էական դեր են խաղում ժամանակի ըմբռնումն ու շարժողական ռեակցիայի տարատեսակները հատկապես բլից, թայ-բրեյք և արմագեդոն մրցականոններով խաղերի ժամանակ, ինչը անհրաժեշտություն է առաջացնում «զգալու» ժամանակը, սեփական մտքերի, տակտիկական ծրագրերի, գործողությունների արագությունն ու արդյունավետությունը: Կարևոր է նաև ուշադրության առանձնահատկությունները, որոնք ուղղված են սեփական մտքերի, հաշվարկների, մրցակցի քայլերի, շախմատային տախտակի, խաղաքարերի դիրքի կողմնորոշմանը և տակտիկական խնդիրների լուծմանը: Դրանք պետք է լինեն կայուն, կենտրոնացված, ունենան բաշխվածություն, մարզիկը պիտի կարողանա արագ փոխակերպել:

Շախմատի մրցակցային գործընթացն առանձնանում է կամային ջանքերի առավելագույն դրսևորմամբ՝ մեծ խնդիր դնելով առաջացած դժվարությունների հաղթահարման գործընթացի առջև, ինչն էլ տարբեր տակտիկական խնդիրներ իրականացնելու համար մարզիկից պահանջում է հոգեկան ուժերի առավելագույն դրսևորում՝ նպատակասլացություն, համառություն, նախաձեռնություն, ինքնատիրապետում:

Մրցակցային գործընթացում հանդիպում են բազում օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ դժվարություններ: Օբյեկտիվ դժվարություններն են՝

- անբարենպաստ պայմաններում խաղալու անհրաժեշտությունը (մրցման անսովոր պայմանները, լուսավորությունը, ջերմաստիճանը, աղմուկը, ժամային գոտու տարբերությունները և այլն),
- մրցման ժամանակ հանկարծակի և անսպասելի ծագած դժվարությունները, երբ մրցակիցը իրականացնում է անհայտ, մարզիկին քիչ ծանոթ քայլ, կամ մարզիկը, իր կարծիքով, հասկացել է մրցակցի մտադրությունները, բայց անակնկալ կերպով մրցակիցը նրան առաջադրում է նոր, քիչ ծանոթ, անհարմար տակտիկա,
- երկար մտածված և պլանավորված քայլի կատարման համար վճռականություն ցուցաբերելու դժվարությունները (մարզիկն ունենում է կասկածներ՝ արդյոք ճիշտ որոշում է կայացրել),

- ճիշտ ժամանակին մրցակցի գործողությունները կռահելու անհրաժեշտությունը (խաղն ընթանում է կարծես թե ըստ պլանի, սակայն մրցակիցը փոխում է մարտավարությունը, սրում է խաղի ընթացքը կամ գնում է «վա բանկ»),
- հոգնածության առկայության դեպքում խաղը շարունակելու անհրաժեշտությունը (մեկ խաղը կարող է տևելի 6-8 և ավել ժամ),
- մրցաշարի տևողությունը, որն առաջացնում է ֆիզիկական և հոգեկան ուժերի սպառում (շախմատային մրցումները կարող են տևել 10 օրից մինչև մեկ ամիս՝ ունենալով այդ ընթացքում երկու կամ երեք օր հանգստի հնարավորություն):

Սուբյեկտիվ դժվարությունների խմբին կարող են դասվել՝

- վախը, որ հնարավոր պարտությունը կազդի սեփական սպորտային հեղինակության, վարկանիշային միավորների վրա և կբերի ֆինանսական կորուստներ,
- անվստահության հաղթահարումը, որն առաջանում է անհաջողությունից (մարզիկը առաջին խաղում պարտություն է կրել մրցակցից և խուսափում է նրա հետ կրկին հանդիպումից),
- խաղի ընթացքում շփոթվածությունը, ինքնազգացողությունը, տրամադրության տատանումները, վատ մարզավիճակը և այլն,
- անբարենպաստ, բացասական հոգեվիճակների առկայության պայմաններում խաղին և նույնիսկ ամբողջ մրցաշարին մասնակցությունը,
- «Անհարմար» մրցակցի հետ հանդիպումը (լինում են մրցակիցներ, ովքեր թեև իրենց պատրաստության մակարդակով և խաղային որակներով ավելի ցածր են մարզիկից, սակայն ունեն խաղային անհարմար ոճ և տակտիկա),
- թիմային մրցաշարերում թիմին ձախողելու մտավախությունը,
- մրցակցի վարքային դրսևորումները (մրցակցի կողմից չափից դուրս արհեստականորեն ինքնավստահություն ցուցաբերելը, տարբեր միմիկաների դրսևորումները, ոչ պատշաճ հագուստ կրելը և այլն):

Շախմատիստի գործունեությունն առանձնանում է բարձր հուզականությամբ: Շախմատիստի հուզական վիճակների վրա ազդում են բազմատեսակ գործոններ՝ մրցումների մասշտաբը և պայմանները, մասնակիցների կազմը, մարզավիճակը, անհատական առանձնահատկությունները (նյարդային համակարգի տիպը, սթրեսակայունության մակարդակը, բնավորության առանձնահատկությունները, դրդապատճառների, նպատակների ձևավորումը և այլն): Հաճախ բացասական հուզական վիճակի առաջացման պատճառ է հանդիսանում երկարատև մրցաշարերի մասնակցությունը, որը մարզիկի մոտ կարող է առաջացնել ուժասպառություն, ապատիա (անտարբերություն), մրցմանը մասնակցելու ցանկության բացակայություն: Անբարենպաստ սթրեսորներ կարող են ի հայտ գալ նաև այն ժամանակ, երբ մարզիկը իր և

մրցակցի հնարավորությունների միջև անհամապատասխանություն է զգում: Հաճախ էլ հուզական լարվածության և տագնապի պատճառ կարող են դառնալ նոկաուտ մրցականոններով մրցաշարերը, որտեղ առկա է յուրաքանչ-յուր խաղ պարտվելու և մրցապայքարից դուրս մնալու անհանգստությունը:

Ինչպես տեսնում ենք՝ ժամանակակից շախմատային մրցաշարերը յուրահատուկ խնդիրներ են առաջադրում մարզիկի կամային ճիգերի դրսևորման, հոգեկան վիճակների, հոգեճանաչողական գործընթացների արդյունավետ դրսևորման, ինչպես նաև՝ մարզիկի անձնային մի շարք գործոնների վրա:

Ամփոփելով շախմատիստի անձին ներկայացվող հոգեբանական պահանջների վերաբերյալ ուսումնասիրությունները՝ պարզ է դառնում, որ մարզիկի մրցակցային գործունեության արդյունավետության հիմքում ընկած են հոգեկան տարբեր երևույթների դրսևորումներ:

Ելնելով վերը նշվածներից և մեր կողմից իրականացված դիտարկումներից՝ կարելի է եզրակացնել, որ ժամանակակից շախմատում հոգեբանական գործոնը մղված է առաջնային պլան, ուստի այն անհրաժեշտ է դիտարկել որպես շախմատիստի գործունեության արդյունավետությունն ապահովող առաջնային պայման և կարգավորիչ:

Հոգեբանական գործոնի վերաբերյալ ուսումնասիրությունները շախմատում պետք է ունենան կոնկրետ նպատակներ, խնդիրներ, և այդ գործընթացը չի կարող հիմնվել մեկ հոգեկան երևույթի վրա, այն պետք է իրականացվի ժամանակակից էական և ինֆորմատիվ հոգեբանական համալիր բնութագրերով: Հատկապես արդիական է շախմատիստի անձնային գործոնների շարունակական հետազոտությունները:

Շախմատում գիտականորեն ոչ բավարար կերպով են հետազոտված հոգեբանական հիմնախնդիրները և շախմատիստի անձին ներկայացվող ժամանակակից պահանջները: Ուստի համապատասխան առաջարկությունները թույլ են տալիս վերանայել սույն հիմնախնդիրը՝ որպես քիչ լուսաբանված թե՛ տեսական, թե՛ կիրառական տեսանկյունից:

Գրականություն

1. **Գեղամյան Վ. Ղ., Հովհաննիսյան Գ. Վ.,** Շախմատի ներգործության դերը կրտսեր դպրոցականների հոգեկան ճանաչողական ոլորտի վրա, Միջազգային 42-րդ համաժողովի գիտական հոդվածների ժողովածու: Երևան, 2015թ, էջ 50-54:
2. **Հայրապետյան Դ. Ռ.,** Շախմատային հոգեբանության կիրառական հիմնախնդիրները, Մանկավարժության և հոգեբանության հիմնախնդիրներ, Երևան, «Զանգակ-97», 2008, էջ 129-133:
3. **Մանուկյան Մ. Ա.** Մտածողության և որոշման կայացման ոճերի դրսևորումը ինտելեկտուալ գործունեությունում(շախմատի օրինակով)/ Արդի հոգեբանություն. 2019 թ. № 2. էջ 326-332:

4. **Крогиус Н.В.**, Психология шахматного творчества / Н.В. Крогиус. – М.: Физкультура и спорт, 1981. – 183 с.
5. <https://2700chess.com/Live Chess Ratings> (այց՝ 20.02.2021).
6. <https://fide.com/top.phtml?list=men//Standard Top 100 Players April 2021> (այց՝ 15.02.2021).
7. <http://chesstudy.com/cognitive-psychological/?lang=hy//Շախմատի կոգնիտիվ-հոգեբանական հետազոտություններ> (այց՝ 05.03.2021)

ЗНАЧЕНИЕ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ШАХМАТИСТА В ПРОЦЕССЕ СОРЕВНОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Гегамян В. Г. (ГИФКСА, Армения, Ереван)

Аронян Л. Г. (Шахматная федерация РА, Армения, Ереван)

В данной статье, на основе обобщения теоретических подходов, наблюдений и опросов, проведенных среди шахматистов высокой квалификации, представлены основные психологические характеристики личности шахматиста. В результате многолетних наблюдений в процессе соревнований по шахматам были также выделены новые психологические факторы, которые предъявляют специфические требования к личности шахматиста.

Среди многочисленных психологических качеств личности, были выделены те, которые наиболее часто преобладают во время крупных и ответственных соревнований. Таким образом, были выделены некоторые индивидуальные особенности шахматиста, которые непосредственно влияют на его соревновательную эффективность, а именно: стрессоустойчивость, волевые усилия, качество познавательных процессов, психомоторные способности и контроль психических состояний.

Исследования психологических требований предъявленных к личности шахматиста, показывают, что в успешности его соревновательной деятельности особую и важную роль играют проявления когнитивных процессов.

Ключевые слова: *психологические факторы, эффективность, шахматы, соревнование, гроссмейстер, личность, эмоции, психические процессы.*

THE VALUE OF THE INDIVIDUAL CHARACTERISTICS OF A CHESS PLAYER IN THE PROCESS OF COMPETITIVE ACTIVITY

Geghamyan V. Kh. (ASIPCS, Armenia, Yerevan)

Aronian L. G. (Chess Federation of Armenia, Armenia, Yerevan)

Based on the analysis of theoretical approaches, observations and surveys conducted among highly qualified chess players, the article presents the main psychological characteristics of a chess player's personality. As a result of many years of observations in the process of chess competitions, new psychological factors were also identified that make specific requirements for the personality of a chess player.

Among the numerous psychological qualities of a personality, those that most often prevail during large and responsible competitions were singled out. Thus, some individual characteristics of a chess player were identified that directly affect his competitive efficiency, namely: stress resistance, volitional efforts, and the quality of cognitive processes, psychomotor abilities and control of mental states.

Studies of the psychological requirements for the personality of a chess player show that the manifestations of cognitive processes play a special and important role in the success of his competitive activity.

Keywords: *Psychological factors, efficiency, chess, competition, grandmaster, personality, emotions, mental processes.*